

УДК 35 (091)

DOI: <https://doi.org/10.23939/dg2022.01.026>

Пасічник Василь Миколайович

*доцент, доктор наук з державного управління,
доцент кафедри державної політики та врядування
Навчально-наукового інституту державного управління
Національного університету “Львівська політехніка”*

ORCID: 0000-0002-2447-2374

e-mail: vasyi.m.pasichnik@lpnu.ua

КОЗАЦЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ НА ЗАПОРІЗЬКІЙ СІЧІ ЯК СКЛАДОВА ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНИ

Розкрито зміст козацького самоврядування Запорозької Січі в контексті продовження державотворчих традицій України в польсько-литовську добу. Охарактеризовано особливості функціонування самоврядування на Запорізькій Січі як християнської козацької республіки, де глибокий демократизм суспільно-політичного устрою “освячувався” відповідною ідеологією, що базувалася на православному християнстві. Доведено роль козацтва та козацького самоврядування у започаткуванні процесів формування окремої української національної ідентичності та модерної української нації. Розкрито роль державотворчого досвіду козацького самоврядування у створенні незалежної держави Україна наприкінці ХХ ст.

Ключові слова: козацтво, Запорозька Січ, самоврядування, демократія, Україна.

Постановка проблеми. Для побудови незалежної демократичної, правової та соціальної держави важливо усвідомити та зважати на історичний досвід державного будівництва українського народу. Запорозька Січ та Гетьманщина стали важливою сполучною ланкою між ранньфеодальними державами Київської Русі та Галицько-Волинського князівства і сучасними процесами державного будівництва в Україні. І тому особливе значення має вивчення досвіду козацького самоврядування у становленні Української державності.

З огляду на зазначене, **метою дослідження** є з’ясування змісту та особливостей козацького самоврядування Запорозької Січі в контексті продовження державотворчих традицій України в польсько-литовську добу та його значення у побудові сучасної незалежної Української держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Козацьке самоврядування вивчали М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, Д. Явор-

ницький, В. Смолій, В. Щербак, В. Степанков, М. Лазарович, Н. Атаманова, Д. Береста, А. Гурбик, Д. Наливайко, О. Босак, О. Красівський, М. Берді, І. Єрохін, К. Колледж, К. Мануїлова та інші, які розглядали Запорізьку Січ та Гетьманщину як другу форму української державності. Однак козацьке самоврядування в Запорозькій Січі XVI–XVII ст. потребує свого вивчення в ширшому контексті розвитку державотворчих традицій України та його значенні в процесах українського державотворення та націотворення.

Виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми. Характеризуючи козацьке самоврядування Запорозької Січі у XVI–XVII ст., у вітчизняній науці залишаються невивченими проблеми взаємозв'язків становлення української державності та націотворення, а також етапів розвитку Української держави, в якій християнська козацька республіка посідає особливо важливу роль. Звертаючись до самоврядування Запорозької Січі та державотворчого досвіду українського народу, можна використати його для обґрунтування окремої української національної ідентичності, яка базується на духовних і політичних цінностях та історичному досвіді, що принципово відрізняється від російського народу.

Виклад основного матеріалу. Після занепаду Києва як політичного центру Русі, могутньої української за своїм змістом держави в Східній Європі, та Галицько-Волинського князівства, яке за часів свого розквіту об'єднувало понад 90% українських земель, – сусідні держави Литва та Польща захопили територію України і включили її до складу своїх держав. За умовами Люблінської унії 1569 р. відбулося об'єднання Польщі та Литви під назвою Річ Посполита, а всі українські землі опинилися в складі однієї держави, під юрисдикцією польського короля. Так завершилася княжа доба, в якій провідну роль відігравала династія з роду Рюриковичів, представники якої протягом сторіч володіли монополією на владу в Русі-Україні і передавали її у спадок своїм нащадкам. Втративши монополію на політичну владу, представники колишніх руських княжих родів поступово піддаються окатоличенню та ополяченню. Вони належать до складу панівної еліти Речі Посполитої, яка запровадила жорсткі феодальні кріпосницькі порядки в Україні і з часом лише посилювала соціальне та національно-релігійне гноблення українського народу. У період польсько-литовського панування на українських землях (XIV–XVII ст.) саме козацтво стає провідною національною силою України, яке створило унікальну систему самоврядування, за основу якої було взято віче як стихійну форму локальної самоорганізації народних мас.

Передумовами виникнення козацтва стала наявність вільних незаселених земель на південному порубіжжі України, які мали великі природні багатства. Сюди вирушали ватаги промисловців на “уходи” – полювати диких звірів, ловити, в’ялити й солити рибу, збирати мед диких бджіл, добувати сіль та селітру; уходницький промисел давав непогані прибутки, але водночас потребував великої сили, витривалості й відваги в умовах постійних татарських набігів [8, с. 79–80]. Постійна загроза татарських вторгнень спонукала їх до об’єднання у громади і товариства. Озброєні загони уходників здійснювали також успішні напади на татарські улуси, захоплюючи здобич та визволяючи бранців. Основною діяльністю козаків були землеробство і промисли, помітне місце посідали ремісництво й торгівля. У козацьких господарствах використовувалася вільнонаймана праця, що свідчило про зародження фермерства як форми буржуазного виробництва. Козацтво започатковує на українських землях нову суспільно-економічну добу – буржуазну, за основу якої взята вільна праця, приватна власність, товарно-грошові відносини, де основну роль відіграє вільний господар.

Козацтво об’єднувало в собі вихідців із селян, колишніх кріпаків, міщан, дрібної шляхти. Поступово козаки зростали кількісно і поширювались територіально. Козацький рух набув сили, і козаки перетворилися в окремих суспільний стан та грізну військово-політичну силу. Згодом саме козацтво очолило національно-визвольну боротьбу українського народу і побудувало, внаслідок національно-визвольної революції під проводом Б. Хмельницького, Гетьманщину – козацьку державу, яка проіснувала понад сто років як автономне утворення у складі Російської імперії. Тому термін козак в українській національній пам’яті набув значення: особисто вільної, мужньої людини; незалежної від офіційних колоніальних властей Речі Посполитої; захисника Вітчизни й оборонця християнської православної віри; господаря, власника і виробника, що поєднував у собі риси хлібороба і воїна, селянина і лицаря, руйнівника і творця [7, с. 88]. Поповнювали лави козацтва часто саме колишні кріпаки, які втікали від польських магнатів та шляхти, де вони ставали козаками, тобто особисто вільними людьми. Отож колишній кріпак, ставши козаком, перебував осторонь кріпосницької системи й був її принциповим ворогом, а тому козацтво перетворилося на суспільний ідеал для більшості українського народу. Козаки захищали населення України від турецько-татарських набігів, чинили активний опір соціальному та національно-релігійному гнобленню українського народу польськими та власними феодалами, і згодом стали творцями

нової форми державності на українських землях. Козацтво повстало як реакція на європейське відродження, творення моноетнічних національних держав, яке змогло об'єднати еліту нації та всі інші верстви населення від селянина-втікача до князя, шляхтича, і відтак козацтво стає порятунком для української нації в умовах іноземного поневолення.

Необхідно зазначити, що козацтво започаткувало процеси формування модерної української нації. Так, починаючи із 20-х рр. XVII ст., в українській суспільній свідомості утверджується бачення козацтва як символу слави руського народу, щита християнського світу проти “невірних”, що урівнювало українців з іншими народами, утверджувало “чуття власної сили, гідності, унікальності та надійності свого історичного фундаменту” [5, с. 231]. При цьому під “Руссю” та “руським народом” розглядаються саме українці – мешканці територій, історично пов'язаних саме з Київським і Галицько-Волинським князівствами княжої доби як самодостатньої політичної спільноти, чиє існування санкціонується Божим промислом у неперервній тяглоті віри і Церкви (київські святі), а оборона християнської православної віри є чи не основним призначенням козацтва. В 30-х рр. XVII ст. у середовищі козацької спільноти завершується формування погляду на себе як на “політичний народ”, рівноправний зі шляхтою, котрий є легітимізованим виразником і захисником прав та свобод “нашої руської нації”; зокрема в листах гетьманів з'являються такі вислови, як “а ми і вся наша руська нація”, “а ми і народ наш” тощо [5, с. 231]. На цій основі остаточно утверджується концепція руського (тобто українського) народу як третього (рівноправного з польським і литовським) народу Речі Посполитої.

Військовим і політичним центром козацтва стала Запорізька Січ, яка виникла у 50-х рр. XVI ст. як військово-політичне утворення в Середньому Подніпров'ї із власним самобутнім адміністративно-територіальним устроєм: військовим і територіальним поділом, відповідно до якого і будувалося управління нею. Згодом, як військо, запорізька громада поділялася на 38 куренів, а територіально – спочатку на п'ять, згодом на вісім паланок. У запорізьких козаків слово “курінь” вживалося у значеннях як велике житло – своєрідна казарма, в яких вони разом постійно проживали, і як самостійна частина Війська Запорозького [3, с. 1241]. А термін “паланка” мав значення невеликої фортеці і певної частини території Запорозької Січі. Територія, яку займали козаки Війська Запорозького, охоплювала значну частину Півдня України, зокрема територію нинішніх Дніпропетровської, Запорізької, Кірово-

градської, частково Полтавської, Черкаської, Миколаївської, Херсонської областей. Але до кінця XVII ст. її межі не були чітко окреслені і змінювали, залежно від політичних обставин. Столицею запорозької вольності була Січ – своєрідне місто-фортеця. Кількість козаків на Січі змінювалася, залежно від пори року, перебігу військових дій та інших причин, але майже не перевищувала 15–20 тисяч осіб. На землях, контрольованих запорожцями, мешкало до 100 тисяч козаків [10, с. 1241].

Запорозька Січ базувалася на основі звичаєвого неписаного права, які увібрали у собі на той час увесь історичний досвід соціального буття та самоорганізації українського народу. Козацтво спромоглося виробити свій кодекс “козацьких прав і вольностей” – певних неписаних етичних правил, природних прав і правових норм, що визначали його статус у суспільстві і стали зразком наслідування для широких верств українського суспільства. В основі всієї козацької громади традиційно існували такі неписані правила: за звичаєм вони судили злочинців, поділялися на курені й паланки, збиралися у певний час на загальні ради чи наради, не допускали на Січ жінок тощо [2, с. 100].

Основою козацького самоврядування став вічовий устрій у формі воєнної демократії. Ще за родоплемінного ладу в українського народу віче було головним органом публічного управління. При формуванні ранньофеодальної держави періоду Київської Русі та Галицько-Волинського князівства роль віча поступово занепадає. Законодавча, виконавча та судова влада зосереджувалася в руках князя. У польсько-литовській період, у степовій частині Південної України козаки відроджують давньоруські вічові традиції у формі регулярного скликання військових рад як вищого органу публічного управління в Запорозькій Січі, застосовуючи під час вирішення існуючих питань засоби прямої демократії [9, с. 205].

Козацька (військова) рада (Велика військова рада або Коло). Козацька (військова) рада – загальні козацькі збори, основоположний інститут козацької християнської республіки та вищий орган управління в XVI–XVIII ст., який виконував функції своєрідного законодавчого органу, де обговорювали та вирішували питання внутрішньої і зовнішньої політики, адміністративні, судові, військові справи, обирали та скидали гетьманів та козацьку старшину (кошового, суддю, писаря, осавула тощо) [6]. На військових радах вирішувалися найважливіші питання життя Війська Запорозького: про мир, про походи на ворога, про прийняття і відправлення посольства, про покарання важких злочинців, про розподіл господарських угідь, про вибори козацького

уряду та командування – військової старшини тощо. У Козацькій (військовій) раді брали участь усі козаки, незалежно від свого походження та майнового стану. Козаки володіли рівними політичними правами, могли обирати і бути обраними на вищі військові та адміністративні посади. Вони мали можливість брати активну участь в обговоренні важливих питань, які виносилися на козацькі збори, і впливати на прийняття рішень залежно від своїх здібностей, авторитету та особистих заслуг. Рішення на Козацькій раді приймалися більшістю голосів. Після голосування меншість повинна була підкоритися більшості.

Періодичність зібрання козацьких рад чітко корелювалася з козацькою християнською обрядовістю, а тому найважливіші ради козаки приурочували до головних православних свят. Козацькі загальні (військові) ради збиралися регулярно тричі на рік, у визначенні дні року: 1 (14) січня, на 2–3 день після Великодня та 1 (14) жовтня (на свято Покрови, храмового свята Січі). Окрім регулярних козацьких рад, вони могли скликатися в разі потреби будь-коли і у будь-який час, на вимогу козацької старшини чи за ініціативою козаків.

Окрім загальних військових рад, у запорозьких козаків могли скликатися ще ради старшини та ради “до куренів”, які вони зазвичай називали “сходками”. Курінні сходки відбувалися тоді, коли старшина й отаман не бажали скликати Загальну раду. Тоді в курені кошового збиралися курінні отамани, а у нараді брали участь лише вибрані особи. Це відбувалося переважно тоді, коли йшлося про якісь незначні походи, про прикордонні роз’їзди. Старшинська рада скликалися для вирішення таємних і термінових справ, що вимагали суворої таємниці і негайного виконання [15, с. 171]. Окрім цього були ще сходки по паланках, але вони стосувалися цілком незначних питань і відбувалися між жонатими козаками, які жили переважно господарськими інтересами далеко від Січі по слободах і окремих зимівниках [15, с. 171]. А у справах, що стосувалися усього війська, козаки-зимівчаки вирушали в Січ і там брали участь у загальних військових радах.

Обрання старшини. Кошового отамана, вищу посадову особу Запорозької Січі, обирали 1 січня терміном на один рік; того самого дня – першого січня – так само й проходили вибори судді, писаря, осавула й курінних отаманів [2, с. 100]. Проте названі козацькі урядовці могли втратити посаду достроково, якщо вони не справлялися з своїми обов’язками чи порушували установлене звичаєве право. Старшину можна було переобрати також на наступний термін, проте рада могла висловити невдоволення діями кошового отамана і відсторонити його від

влади під час виборів. Після відходу кошового те саме повинні були зробити із солідарності із ним суддя, писар, осавул, навіть коли б до них товариство не мало докорів та претензій [15, с. 166]. Іноді перш, ніж відпустити старшину з площі, товариство вимагало від неї звіту за різні справи і ставило ряд питань. Старшина практично не зловживала своєю владою, якою користувалася лише рік, бо пам'ятала про звіт наприкінці року. Тому діяла не у власних інтересах, а в інтересах усього Війська Запорозького. Коли старшину все ж викривали у якихось злочинах щодо всього війська, її карали за це на смерть. Опісля відходу старої старшини приймалися за обрання нової. Щорічна зміна старшини була, безперечно, проявом гарантій політичної свободи серед запорозьких козаків.

Козацька старшина. Повний штат керівництва Січі – вся його військова адміністрація (кошовий отаман, військовий суддя, військовий писар, військовий осавул та інші) та органи місцевої влади (планкова та курінна старшина) – складав від 49 до 149 осіб [15, с. 172]. Кошу, козацькому уряду в особах кошового отамана та військової старшини, належала виконавча та судова влада, оскільки для Запорозької Січі було характерним переплетення адміністративних і судових повноважень [4, с. 191]. Кіш, керуючись рішеннями Козацької (військової) ради, втілював у життя напрями політики Запорозької Січі, і був їй підзвітний.

Кошовий отаман об'єднував у своїх руках військову, адміністративну, судову та духовну владу, і підпорядкувався лише Козацькій раді, яка його обирала [14, с. 5]. У воєнний час кошовий був головнокомандуючим війська і діяв як диктатор, який міг покарати на смерть будь-якого непокірного козака. У мирний час кошовий отаман був “конституційним володарем” Запорожжя, влада якого була обмежена передусім звичаєвим правом. Він керував усіма сферами козацьких вольностей з їх паланками, селами, зимівниками; виконував роль верховного судді над тими, хто завинив, кримінальні справи яких не знайшли свого вирішення в судах нижчих інстанцій та посадових осіб; також вважався зверхником запорозького духовенства для призначення духовних осіб або їх звільнення [15, с. 173]. Кошовий затверджував усіх обраних радою нижчих від себе урядовців, узаконював розподіл “за лясами”, тобто – за жеребом земель, сінокосів, рибних місць, місць полювання, приймав у Січ нових осіб, відпускав старих козаків із Січі, видавав атестати заслуженим товаришам, надсилав ордери паланковій старшині, вступав у дипломатичні стосунки з сусідніми країнами і представляв Запорозьку Січ у переговорах, отримувал королівські універсали, царські укази, гетьманські ордери, розпоряджався військовою

скарбницею [2, с. 102; 4, с. 191]. На час своєї відсутності на Січі він призначав заступника, що звався намісником отамана або наказним отаманом.

Однак влада кошового отамана була обмежена трьома обставинами: радою, звітом і часовими рамками. Кожен кошовий щороку, 1 січня, на Козацькій раді під час виборів військової старшини повинен був скласти звіт про всі свої дії та вчинки, що стосувалися війська. А коли за звітний період з його боку виявлявся якийсь злочин щодо війська, якесь несправедливе рішення суду, якийсь незаконний вчинок – йому могли навіть винести смертний вирок. Без рішення Загальної ради всього Війська Запорозького кошовий отаман нічого не міг і не смів здійснити. Тому на всіх ордерах і розпорядженнях та листах, що їх розсилалося від імені кошового з Січі, завжди ставили підпис не лише кошового, а й усієї старшини. Отже, кошовий отаман насправді був старшим серед рівних, “батьком” для всіх козаків, маючи більше моральні, ніж дисциплінарні права [15, с. 174].

Військовий суддя був другою після кошового особою Війська Запорозького. Суддя був охоронцем тих давніх звичаїв і порядків, на яких базувався весь устрій козаків. Він був першою правничою інстанцією, куди зверталися курінні отамани з невирішеними справами своїх козаків або інші конфліктуючі сторони [4, с. 194]. У своїх рішеннях він керувався не писаним законом, а переказами, давніми правилами й традиціями, що передавалися в усній формі від покоління до покоління. Тяганина в козацьких судах засуджувалася, тому військовий суддя мав судити винуватих швидко, справедливо і безкомпромісно; він розглядав кримінальні і цивільні справи, і виносив винуватим вирок, але залишав остаточне ухвалення вироку кошовому отаману або Військовій раді [15, с. 177]. Часом військовий суддя міг замінити кошового, називаючись “наказним кошовим отаманом”. Він також виконував обов’язки скарбника і начальника артилерії. Зовнішньою ознакою влади військового судді була велика срібна печатка, яку він мусив мати при собі під час військових зборів чи рад і прикладати до паперів, які були ухвалені всією радою. Суддя, як і кошовий отаман, не мав окремого житла і харчування, а проживав і харчувався разом із козаками свого куреня.

Військовий писар завідував канцелярією і вів січове діловодство та усі письмові справи: надсилав листи, накази, вів рахунки, складав листи до різних правителів і вельмож від імені всього Війська Запорозького; а також отримував усі накази, ордери, листи, що надходили у Січ від різних державних чи приватних осіб на ім’я кошового та всього війська

[15, с. 178]. Військовий писар у козаків завжди був один, але обов'язки його вважали такими важливими, що якби хтось відважився замість нього писати від імені Коша чи приймати писемні справи на його ім'я, то його за це страчували. Значення військового писаря на Січі було великим: багато хто з їх числа впливав на настрої всього війська, тримав у своїх руках усі нитки політики і громадського життя певного періоду [2, с. 104]. При кожному військовому писарі були помічник і кілька осіб його штабу. Хоча канцелярії для писаря не було на Запоріжжі, все оформлювалось у його житлі.

Обов'язки військового осавула: стежив за дисципліною і пристойністю серед козаків у мирний час на Січі, а у воєнний – у таборі; стежив за виконанням судових вироків за рішенням кошового чи всієї ради як у Січі, і у віддалених паланках війська; проводив слідство і здійснював дізнання з приводу різних суперечок чи злочинів серед сімейних козаків; займався заготівлею продовольства для війська на випадок війни, приймав поповнення і, за наказом кошового, розподіляв його відповідно до посади кожного старшини [15, с. 179–180]. Організовував супровід посольських місій, купецьких караванів, промислових ватаг [4, с. 195]. Також він відповідав за прикордонну службу і мав захищати інтереси війська на прикордонних лініях. Осавул у військовому поході організовував розвідку та вибір місця встановлення табору, слідкував за порядком та охороною останнього. Стежив за ходом битв, допомагаючи різним частинам під час бою.

Курінні отамани, козацькі “батьки”, полковники та сотники. Після запорозької військової старшини йшли курінні отамани, часто їх називали просто “отамани”, і їх було 38 – за числом куренів Запорозької Січі. Курінних отаманів обирали щороку на “сходах” (радах) куренів. Курінним обирали людину кмітливу, хоробру, рішучу, часом із колишньої військової старшини, але переважно із простих козаків. Вибори курінного отамана були приватною справою лише конкретного куреня, і це виключало втручання козаків іншого куреня. Курінні отамани насамперед виконували роль інтендантів у Січі, тобто займалися постачанням харчами і дровами власного куреня, вони мали зберігати гроші і майно козаків у курінній скарбниці [2, с. 105]. Вони відали арсеналом зброї, складали письмовий реєстр козаків свого куреня, видаючи останнім за потреби атестати/свідоцтва, наглядали за почерговістю несення служби, могли виконувати поміж козаків свого куреня роль суддів та призначати за потреби тілесні покарання [4, с. 198]. Улюблених курінних отаманів запорозькі козаки часом слухались більше, ніж кошового чи суддю, тому

кошовий отаман у важких і небезпечних ситуаціях часто діяв на все військо через курінних отаманів [15, с. 182]. Отже, курінні отамани були наче посередниками між старшиною і простим товариством, а часом і знаряддями у руках кошового, особливо у тих випадках, коли якась справа вимагала негайного вирішення всього війська.

Після військової старшини й курінних отаманів йшли так звані “батьки”, тобто колишні запорізькі старшини, що залишили ці посади через вік чи хворобу, або передали їх іншим після Військової ради. Досвідченість, прославлена відвага, відчайдушне молодечтво у попередні роки давали їм право бути опорою всього війська, носіями всіх його переказів і суворими виконавцями козацьких звичаїв [15, с. 183]. На радній площі вони займали місце відразу після військової старшини, а під час війни керували окремими загонами. Вони в разі потреби приборкували та охолоджували запал молодих козаків; а також могли піти проти волі своєї старшини і навіть притягати до відповідальності самого пана кошового, коли бачили в чомусь його порушення одвічних порядків громади. “Січові старики” (які часом були характерниками з надзвичайними можливостями духу і тіла) виступали хранителями козацьких звичаїв та старовини, які мали значний моральний авторитет у Війську Запорозькому [4, с. 200].

На території навколо Запорозької Січі знаходилося 5–8 паланок [13, с. 94]. Владно-адміністративні повноваження здійснювалися паланковим полковником та місцевою старшиною (осавулою, писарем, підосавулом та підписарем), які обиралися в Січі терміном від одного до кількох років та підпорядковувалися волі Коша; особи, в разі невдоволення судом паланки, проходили через усю адміністративно-судову вертикаль: паланковий суд – суд відповідного курінного отамана (у віданні якого перебувала та чи інша паланка) – військового судді – суд кошового отамана, аж доки їм не виносили остаточний вирок [4, с. 200–201].

Виступаючи у похід, усе козацтво поділялося на полки по 500 осіб кожний, якими командували виборні полковники. Полки складалися з сотень на чолі з сотниками, кілька сотень утворювали курені, якими командували отамани. Для організації військового походу обирався гетьман, який очолював об’єднане козацьке військо і офіційно називався старшим. Після утворення Гетьманщини, на базі цієї організації формується нова організаційна структура територіально-адміністративного устрою, основою якої були полки та сотні, так званий полково-сотенний устрій.

Отже, Запорозька Січ у конкретно-історичних умовах у XVI–XVII ст. як військово-політичне утворення українського козацтва була досить

розвинутим інститутом локального самоврядування, яке під впливом зовнішніх та внутрішніх обставин виконувало функції державного об'єднання [11, с. 14]. Фактично Запорозька Січ повстала як своєрідне державне утворення з демократичними законами, спільною територією, мовою, релігією, армією, судом тощо. В Запорізькій Січі існувала власна символіка – клейноди, до яких належать: корогва (прапор), бунчук (довге древко, на кінці якого насаджували мідну або позолочену кулю, з якої звисав жмут волосся подібно до кінського хвоста), печатка, герб із зображенням козака з шаблею, литаври, пірнач та каламар. Ознакою влади старшого (гетьмана) була булава. Державне утворення козаків мало офіційну назву “Низове Військо Запорозьке”. Формально підвладна Речі Посполитій, Запорозька Січ виступала як цілком самостійна політична одиниця не лише у внутрішній, а й у зовнішній політиці. Визнаючи запорозьке козацтво як значну військову та політичну силу, уряди Австрії, Венеції, Московії, Туреччини, Молдавії, Трансільванії, Швеції, Кримського ханства, Персії та ряду інших країн встановлювали дипломатичні зв'язки з Січчю. Отож Запорозька Січ володіла практично усіма ознаками держави, окрім власної грошової одиниці. Тому не випадково К. Маркс характеризував Запорозьку Січ як християнську козацьку республіку [1, с. 154]. Потрібно зазначити, що до наукового вжитку визначення Січі як “християнської козацької республіки” увів саме М. Костомаров [12, с. 310]. Запорозька Січ базувалася на фундаментальних християнських цінностях. Там панувала висока мораль, оскільки важливою умовою перебування козаків у Січі було дотримання високоморального християнського аскетичного життя та цнотливості (з цієї причини жінкам навіть заборонялося перебувати на Січі), за чим суворо наглядала старшина [4, с. 189]. Тому саме Запорозька Січ стала історичною основою формування в середині XVII ст. Козацької держави Богдана Хмельницького, що стала другою історичною спробою українського народу побудувати власну національну державу.

Висновки і перспективи подальших досліджень. В польсько-литовську добу (XIV–XVII ст.) козацтво було провідною і організуючою силою в боротьбі за національне та соціальне визволення українського народу, його захисту від іноземного поневолення. Козацтво створило унікальну систему самоврядування, за основу якої було взято віче як стихійну форму локальної самоорганізації народних мас. Організація козацького самоврядування дає підстави стверджувати, що на Запорозькій Січі були закладені зародки майбутньої української державності – Гетьманщини. Козацьке самоврядування продовжило та розвинуло

державницьку традицію, успадковану від Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, відродивши вічовий устрій у формі регулярного скликання Козацьких (військових) рад як вищого органу публічного управління. Козацька (військова) рада – це загальні козацькі збори, основоположний інститут Запорозької християнської республіки, який виконував функції своєрідного законодавчого органу, де обговорювали та вирішували найважливіші питання внутрішньої і зовнішньої політики, адміністративні, судові, військові справи, де обирали та скидали гетьманів та козацьку старшину. Кошу, козацькому уряду в особах кошового отамана та військової старшини, належала виконавча та судова влада. Кіш, керуючись рішеннями Козацької загальної (військової) ради, втілював у життя напрями політики Запорозької Січі, і був їй підзвітний. Козацький устрій відзначався демократичністю, і був альтернативою деспотизму, кріпацтву, тоталітаризму тогочасних середньовічних держав, які оточували Україну.

Вся система органів публічного управління Запорозької Січі мала змогу повноцінно виконувати і забезпечувати як внутрішні, так і зовнішні функції, властиві державній владі: військово-адміністративні, судові і господарські. Запорозьке козацтво виробило власну державну організацію, яка найповніше відповідала історичному досвіду та національному характеру українців, а також умовам та потребам того часу. Вона мала форму демократичної республіки з найширшою участю в управлінні козацьких мас. Народоправство гарантувало життєвість Козацької держави в екстремальних умовах існування в боротьбі проти іноземного поневолення, яка опинилася в епіцентрі міжцивілізаційного протистояння на межі Заходу та Сходу. Запорозька Січ була християнською козацькою республікою, де глибокий демократизм суспільно-політичного устрою освячувався відповідною ідеологією, що базувалася на православному християнстві.

Козацтво започатковує на українських землях нову суспільно-економічну добу, за основу якої взяті вільна праця, приватна власність, товарно-грошові відносини, де основну роль відіграє вільний господар. Козаки спромоглися виробити свій кодекс “козацьких прав і вольностей” – певних неписаних етичних правил, природних прав і правових норм, який визначав їх статус у суспільстві і став зразком для наслідування для широких верств українського суспільства. Доцільно наголосити, що козацтво започаткувало процеси формування модерної української нації.

Після ліквідації Російською імперією Козацької держави у XVIII ст. історичний досвід державотворення в період Запорозької Січі та Гетьманщини взятий за основу формування окремої української національної ідентичності, відмінної від російської ідентичності. Згодом це стало підставою для проголошення та створення незалежної держави Україна наприкінці XX століття.

Список використаної літератури

1. Архив К. Маркса и Ф. Энгельса. М. : Госполитиздат, 1946. Т. 8. 428 с.
2. Босак О. І., Красівський О. Я. Самоврядування на землях Війська Запорозького у межах Речі Посполитої // Історія державного управління / кол. авт. : за заг. ред. проф. В. С. Загорського, проф. О. Я. Красівського. доц. О. Ю. Мороза. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2018. С. 99–107.
3. Енциклопедія українознавства: словникова частина / гол. ред. В. Кубійович. Львів : Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові, 1994. Т. 4. С. 1241.
4. Історія державної служби в Україні : у 5 т. Т. 1 / [О. Г. Аркуша, О. В. Бойко, Є. І. Бородін та ін.; відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. К. : Ніка-Центр, 2009. 544 с.
5. Історія українського козацтва: Нариси : у 2 т. Т. 1 / редкол. : В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. К. : Вид. дім “Киево-Могилянська академія”, 2006. 800 с.
6. Козацька рада. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B0.
7. Лазарович М. В. Ілюстрована історія України. Тернопіль : Джура, 2007. 407 с.
8. Лазарович М. В. Лазарович Н. А. Історія України. К. : Знання, 2010. 438 с.
9. Мануїлова К. В. Засади децентралізації в публічній владі запорізьких козаків // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Державне управління. 2018. Т. 29(68). № 1. С. 205–209.
10. Опорний конспект лекцій з дисципліни “Історія України” для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня “бакалавр” усіх спеціальностей / уклад. : Мащенко І. Ю., Худoley О.С., Яшан О.О. Черкаси, 2010. URL : <https://studopedia.org/12-94104.html>.
11. Смолій В. А. Про нові підходи до вивчення історії українського козацтва // Український історичний журнал. 1990. № 12. С. 12–15.
12. Українське козацтво // Мала енциклопедія / кер. авт. Кол. Ф. Г. Турченко. К. : Генеза; Запоріжжя: Прем’єр, 2006. 523 с.
13. Усаченко Л. М., Тимцуник В. І. Історія державного управління в Україні : навч. посіб. К. : ТОВ “НВП “Інтерсервіс”, 2013. 292 с.
14. Щербак В. О. Запорізька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини XVII ст. // Український історичний журнал. № 5. С. 66–71.
15. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3-х т. Т. 1. К. : Наукова думка, 1990. 596 с.

Pasichnyk Vasyl Mykolayovych

Associate Professor, Doctor of Public Administration, Associate Professor of the Department of Public Policy and Governance of the Institute of Public Administration of Lviv Polytechnic National University
ORCID: 0000-0002-2447-2374
e-mail: vasyi.m.pasichnik@lpnu.ua

**COSSACK SELF-GOVERNMENT IN ZAPOROZHYA SICH
AS A COMPONENT OF THE STATE TRADITION OF UKRAINE**

Problem statement. Zaporizhzhya Sich and the Hetmanate became an important link between the early feudal states of Kievan Rus and the Galicia-Volyn principality and modern state-building processes in Ukraine. Therefore, it is especially important to study the experience of Cossack self-government in the formation of Ukrainian statehood as a component of the state tradition of Ukraine.

Recent research analysis. Cossack self-government was studied by M. Kostomarov, V. Antonovych, M. Hrushevsky, D. Yavornytsky, V. Smoliy, V. Shcherbak, V. Stepankov, M. Lazarovych, N. Atamanova, D. Beresta, A. Gurbyk, D. Nalyvayko, O. Bosak, O. Krasivsky M. Berdy, I. Yerokhin, K. College, K. Manuilova and others, who considered the Zaporozhian Sich and the Hetmanate as the second form of Ukrainian statehood. However, the Cossack self-government in the Zaporozhian Sich XVI–XVII centuries. needs its study in the broader context of the development of state-building traditions of Ukraine and its importance in the processes of Ukrainian state-building and nation-building.

Highlighting previously unresolved parts of the common problem. The problems of the interrelations of the Cossack self-government of the Zaporozhian Sich in the XVI–XVII centuries remain unexplored in domestic science. and the formation of modern Ukrainian statehood and nation-building, in which the Christian Cossack Republic plays a particularly important role.

The purpose of the article is clarifying the content and features of the Cossack self-government of the Zaporozhian Sich in the context of continuing the state-building traditions of Ukraine in the Polish-Lithuanian era and its importance in building a modern independent Ukrainian state.

Statement of basic materials. After the decline of Kyiv as the center of Russia and the Galicia-Volyn principality, and as a result of the Union of Lublin in 1569, all Ukrainian lands became part of the Polish state. The Polish-Lithuanian Commonwealth established severe national, social and religious oppression of the Ukrainian people. During the period of Polish-Lithuanian rule in the Ukrainian lands (XIV–XVII centuries), the Cossacks became the leading national force of Ukraine, which created a unique system of self-government.

Zaporizhzhya Sich became the military and political center of the Cossacks. Cossack (military) council – the General Cossack Assembly, the founding institute of the Cossack Christian Republic and the highest governing body. All major issues of domestic and foreign policy, administrative, judicial, and military affairs were discussed and resolved here. and also a Cossack sergeant was elected (Kosh Ataman, judge, clerk, osavul, etc.). All Cossacks, regardless of their origin and property status, who had equal political rights, took part in the Cossack Council. The Kosh Ataman united military, administrative,

judicial and spiritual authorities in his hands, and was subordinated only to the Cossack Council. The military judge was a legal instance to which chicken atamans with unresolved disputes or conflicting parties among the Cossacks appealed. The military clerk was in charge of the office and kept records and all written records in the Sich. The military osavul monitored discipline and law and order among the Cossacks. The atamans of hut managed the huts of the Zaporozhian Sich, and first of all performed the role of quartermasters, supervised the order of service, and could play the role of judges among the Cossacks of their smokehouse. The territory around the Zaporozhian Sich, which was 5–8 palanquins. Power and administrative powers were exercised by the palanquin colonel and the local foreman (osavul, clerk, podosavul and podclerk). Going on a campaign, all the Cossacks were divided into regiments of 500 people. Regiments were commanded by elected colonels. The hetman, who led the united Cossack army, was elected to organize the military campaign. Thus, the Zaporozhian Sich was a well-developed institution of self-government, which served as a state union.

Conclusions. The Cossacks created a unique system of self-government, which was based on the Chamber as a form of local self-organization of the masses. The organization of the Cossack self-government gives grounds to claim that the embryos of the future Ukrainian statehood – the Hetmanate – were laid in the Zaporozhian Sich. Cossack self-government continued and developed the state tradition inherited from Kievan Rus and the Galicia-Volyn principality, reviving the veche system in the form of regular convening of Cossack (military) councils as the highest body of public administration. The Zaporozhian Cossacks developed their own state organization, which took the form of a democratic republic. Democracy guaranteed the vitality of the Cossack state in the extreme conditions of existence in the struggle against foreign enslavement. Zaporizhzhya Sich was a Christian Cossack republic, where the deep democracy of the socio-political system was sanctified by the relevant ideology based on Orthodox Christianity.

The Cossacks began the process of forming a modern Ukrainian nation. After the liquidation of the Cossack state by the Russian Empire in the 18th century, the historical experience of state formation during the Zaporozhian Sich and the Hetmanate was the basis for the formation of a separate Ukrainian national identity different from the Russian identity. This later became the basis for the proclamation and creation of an independent state of Ukraine in the late twentieth century.

Key words: Cossacks, Zaporozhian Sich, self-government, democracy, Christian Democratic Republic, Ukraine.

References

1. Arkhiv K. Marksa i F. Enhel'sa (1946). M. : Hospolizdat, T. 8. 428 p.
2. Bosak, O. I., Krasivs'kyy, O. Ya. (2018). Samovryaduvannya na zemlyakh Viys'ka Zaporoz'koho u mezkhakh Rechi Pospolytoyi. Istoriya derzhavnoho upravlinnya / kol. avt. : za zah. red. prof. V. S. Zahors'koho, prof. O. Ya. Krasivs'koho. dots. O. Yu. Moroza. L'viv : LRIDU NADU. P. 99–107.
3. Kubyovych, V. (1994). Entsyklopediya ukrayinoznavstva: slovnykova chastyna. Naukove tovarystvo imeni T. Shevchenka u L'vovi. T. 4. P. 1241.

4. Arkusha, O. H., Boyko, O. V., Borodin, Ye. I. ta in. (2009) *Istoriya derzhavnoyi sluzhby v Ukraini* : u 5 t. T. 1 / holov. upr. derzh. sluzhby Ukrainy, In-t istoriyi NAN Ukrainy. K. : Nika-Tsentr, 544 p.

5. Smoliy, V. A. (Ed.). (2006) *Istoriya ukrayins'koho kozatstva* : Narysy : u 2 t. T. 1. K. : Vyd. dim "Kyievo-Mohylyans'ka akademiya". 800 p.

6. Kozats'ka rada. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B0.

7. Lazarovych, M. V. (2007). *Ilyustrovana istoriya Ukrainy*. Ternopil' : Dzhura. 407 p.

8. Lazarovych, M. V., Lazarovych, N. A. (2010). *Istoriya Ukrainy*. K. : Znannya. 438 p.

9. Manuilova, K. V. (2018). *Zasady detsentralizatsiyi v publichniy vladi zaporiz'kykh kozakiv*. *Vcheni zapysky Tavriys'koho natsional'noho universytetu imeni V. I. Vernads'koho*. Seriya : Derzhavne upravlinnya. T. 29(68). No. 1. P. 205–209.

10. Mashchenko I. Yu., Khudoley O. S., Yashan O. O. Cherkasy. (2010) *Oporny konspekt lektsiy z dystsypliny "Istoriya Ukrainy" dlya studentiv osvith'no-kvalifikatsiynoho rivnya "bakalavr" usikh spetsial'nostey*. URL : <https://studopedia.org/12-94104.html>.

11. Smoliy, V. A. (1990). *Pro novi pidkhody do vyvchennya istoriyi ukrayins'koho kozatstva*. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal*. No. 12. Pp. 12–15.

12. Turchenko, F. H. (Ed.). (2006). *Ukrayins'ke kozatstvo*. *Mala entsyklopediya*. K. : Heneza ; Zaporizhzhya : Prem'er. 523 p.

13. Usachenko, L. M., Tymtsunyk, V. I. (2013). *Istoriya derzhavnoho upravlinnya v Ukraini* : navch. posib. K. : TOV "NVP "Interservis". 292 p.

14. Shcherbak, V. O. *Zaporiz'ka Sich yak faktor konsolidatsiyi ukrayins'koho kozatstva do seredyny XVII st*. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal*. No. 5. P. 66–71.

15. Yavornyts'kyy, D. I. (1990). *Istoriya zaporoz'kykh kozakiv* : u 3-h t. T. 1. K. : Naukova dumka. 596 p.